

МЕТОДИКА НА ОБУЧЕНИЕТО

ИЗВЕСТИЯ НА БЪЛГАРСКОТО ГЕОГРАФСКО ДРУЖЕСТВО
Книга XXIII (XX XIII)

1985

ВЪРХУ СЪДЪРЖАНИЕТО И СТРУКТУРАТА НА УРОКА ПО ГЕОГРАФИЯ

Димитър Кънчев

Урокът е основна форма на организация на учебно-възпитателния процес в средните училища по всички основни учебни дисциплини, в т. ч. и по география. В него се концентрира ако не цялата, то значителна част от педагогиката. По образния израз на известния съветски педагог М. Н. Скаткин тя се отразява в урока, както слънцето в капка вода.

У нас се изнасят ежедневно хиляди уроци по география. За учениците, за техните родители, за обществеността и, разбира се, за самия учител е от голямо значение на какво равнище протичат тези уроци. Затова интересът към проблема за урока по география от страна на методици и учители е напълно оправдан. На тази тема бяха написани монографии (Н. Н. Студенцов — 1961 г.; Т. П. Герасимова и В. А. Коринская — 1964 г.); проблемът за урока се разглежда във всички учебници по методика за студентите (М. Печевски — 1965 г., В. А. Даринский — 1975 г., И. Н. Алферьева и И. К. Белевич — 1983 г. и др.); в някои частни методики (П. Векилска и В. Неделчева — 1966 г., Н. Кьосев и др. — 1964 г.); в методическите ръководства за учителя по география (IV—IX клас) и пр. Има значителен брой публикации, отнасящи се до различни страни на урока по география: за неговата организация и методика (П. Лазаров, 1971 г.), за логическата структура на знанията в урока по география (Д. Кънчев, 1974 г.), относно пътищата за повишаване на ефективността на урока (М. К. Ковалевская, 1980 г.), за анализа на урока по география (Л. М. Панчешникова, 1980 г.) и др.

С усилията на тези и други работници в областта на географското образование много въпроси на урока по география в една или друга степен са изяснени. Но има и такива, които се разглеждат непълно (например въпросите за съдържанието на урока по география) или не се вниква в тяхната същност (например въпросите за структурата на урока по география). В настоящата статия ще изложим нашите виждания по тези два въпроса.

Съдържанието на урока по география трябва да отговаря на няколко основни методически изисквания, най-важно от които е изискването за научност и възпитаваща насоченост. Изискването за научност е свързано главно с издигане на научно-теоретичното

равнище на обучението, даването преднина на фундаменталните знания пред емпиричните; свързано е също с научното и задълбочено изясняване на образуването, развитието или териториалното разположение на географските обекти, явления и процеси. То предполага още внимателно поправяне на някои неточности, несъответствия и дори фактически грешки, каквито могат да се срещнат в учебниците, особено при първите им издания. Принципът за научност е свързан и с осъществяването в единство на генерализация и конкретизация на учебния материал. Тук се налага едно пояснение: генерализацията не трябва да се схваща елементарно, като опростено и съкратено излагане на учебния материал, а като сложен процес на вникване в същността на изучаваните географски обекти, явления и процеси. Научните знания в областта на географията достигат до учениците и по други пътища — главно от научни популярни списания и средствата за масова информация. В много случаи по обем, дълбочина, качество и актуалност те превъзходат даденото в учебника. Всичко това налага въпросът за научността на учебното съдържание да заема централно място в конкретната подготовка на учителя по география за урока. Същото се отнася и за възпитаващата насоченост на учебното съдържание. Учениците трябва да получават не само научно, но и методологически верни знания. Учебният материал да има насоченост към комунистическото възпитание на учениците (чрез средствата на географията като учебен предмет); да се интерпретира от класово-партийни и диалектико-материалистически позиции. Учителят по география да насочва учениците въз основа на съзнателно усвоявания от тях учебен материал към миросгледни изводи и обобщения.

Важно изискване към съдържанието на уроците по география е неговата природозащитна насоченост. При конкретната си подготовка за урока учителят трябва да анализира учебното съдържание и от гледна точка на това, какви възможности съществуват за формирането на екологическа култура у учениците, да обмисли адекватна методика за реализирането им.

Политехническата насоченост е важно изискване към съдържанието на уроците не само по предмети като физика, химия и други, но и по география. При икономическата география например тя се изразява главно в запознаването на учениците с икономическата страна на производството и с производствения процес в различни типове предприятия. Успоредно с това съществуват значителни възможности за насочване на учебното съдържание и към проблемите на професионалното ориентиране на учениците, в т. ч. за педагогическа дейност.

Говорейки за изискванията към съдържанието на урока по география, не трябва да се забравя и за принципа за достъпност. Някои явления, процеси и цели урочни единици са трудно разбираеми за учениците не толкова поради трудността на самия мате-

риал, а защото той се представя недостатъчно достъпно, ясно, нагледно или с помощта на ярки примери. Принципът за научност не трябва да влиза в противоречие с принципа за достъпност. Същевременно ще отбележим, че достъпно не означава леко. Прекалено лекият материал също не предизвиква интерес, нито пък спомага за умственото развитие на учениците. В този случай е особено необходимо да се намери педагогическата мярка.

Важно изискване към урока по география е изискването за емоционалност. Вярно е, че трябва да се използват всички възможности на нашия предмет за развитие на логическото мислене на учениците, за формирането на общи умения, за интелектуална дейност и пр. Но не бива да се забравя това, че на съвременния урок е чужд сухият интелектуализъм. Човек не е само мислещо, но и емоционално същество. Положителните емоции са източник на продуктивна работа на главния мозък и важен фактор за ефективността на обучението. Географията, както отбелязва Н. Н. Барански, не е математика, физика или химия — основният начин за изразяване на мислите за географа, както и за литератора и историка, е словото, а не формулата. То трябва да е достъпно, да събужда интерес, да развива въображението и въобще да действа не само на ума, но и на чувствата на учениците.

Учебното съдържание на урока по география трябва да е насочено и към осъществяването на интегративни (вътрешнопредметни и междупредметни) връзки в процеса на обучението. Те са дидактически еквивалент на връзките, които съществуват между географията и другите науки или пък между самите географски науки. При конкретната си подготовка за урока учителят не бива да се ограничава в използването само на учебната документация за съответния клас, а да има поглед върху програмите и учебниците на сродните предмети и другите курсове по география. Отчитането на междупредметните и вътрешнопредметните връзки в учебния процес по география е важно условие за повишаване на качеството и ефективността на обучението.

В съдържателно отношение уроците на творчески работещите учители не повтарят изцяло съдържанието на учебника. По какво съдържанието на урока се отличава от това на учебника? В методическата литература не ни е известно да има отговор на този въпрос. Многогодишният ни опит на методик ни е довел до извода, че то се отличава главно по три неща: подбор на учебното съдържание — извеждане на преден план на възловите моменти в него; включване на краеведски материали — свързване на програмния материал със заобикалящата учениците географска действителност; осъвременяване или актуализация на материала.

Опитът на обучението показва, че изброяването на географски обекти, както и повърхностните описания и обяснения на явленията не предизвикват интерес у учениците. Интерес предизвикват за-

дълбочените обяснения на процесите и явленията, пълната им характеристика, изясняването на връзките и зависимостите. Но това е възможно да стане за малък брой обекти и явления. Ако се разгледа всичко, което е дадено в учебника, то нито един въпрос не може да се изясни пълно и задълбочено. В такъв урок неминуемо преобладават повърхностните описания и изброяванията. Ето защо е необходим подбор на материала — на преден план да се изведе най-важното от гледна точка на образованието, възпитанието и развитието на учениците (основни понятия, принципи и закономерности; материал с подчертано познавателно или възпитателно значение; материал за сравнение и съпоставяне; задачи, свързани с изграждането на важни практически умения и навици и пр.) и то да се постави в центъра на урока. Така се създава възможност подобрите въпроси да се разгледат по-задълбочено и подробно, отколкото в учебника. Те трябва да се поставят в центъра на учебната работа и при проверката и оценката на знанията и уменията.

По-малко същественият материал може да се изучи в порядъка на самостоятелна работа с картата и учебника. Например при изучаване на селищата в даден икономически район не е възможно, нито пък е необходимо да се характеризират всички селища. По-целесъобразно е да се подберат някои от тях (напр. окръжните градове) за по-пълна икономикогеографска характеристика, други да се типизират според преобладаващите им функции, а с останалите учениците да се запознаят в порядъка на самостоятелната работа над атласа.

Вторият пример е от физическата география. В курса по география за V клас след общата характеристика на водите се изучават по басейни отделните по-важни реки: Нил, Конго, Нигер, Замбези. Най-дълга от тях е р. Нил. Тя преминава през територии с различен релеф и климат. На примера на р. Нил най-добре може да се разкрие пред учениците важната физикогеографска закономерност — зависимостта на подхранването и режима на реките от релефа и климата. С оглед на това характеристиката на р. Нил трябва да бъде пълна и задълбочена. Що се отнася до дугите реки, тя може да бъде по-кратка и основаваща се на сравнението с подробно изучения в урока обект — р. Нил.

Специфична особеност за съдържанието на уроците по география е включването на краеведски материал. Без това учебната работа преминава неминуемо под знака на формализма и откъснатостта от живота. Учебникът е за ученици от цялата страна и в него не могат и не следва да се дават примери с местно значение. Такива ще привежда учителят по география и това е една от най-важните отлики на съдържанието на урока от това в учебника.

Краеведската насоченост на съдържанието на урока може да се осъществи главно в три посоки:

Първо, когато синхронно с изучаването на обектите и явленията, предвидени в програмата, се привеждат примери от родния край. Например при изучаването на свлачищата (VII кл.), в софийските училища не е достатъчно да се посочват като примери само свлачищата по Дунавското крайбрежие и Черноморието, както е в учебника, а да се характеризира и много типичното свлачище при с. Драговищица, Софийско, и по възможност да се посети този обект. За учениците от Велико Търново и окръга пък наред с посоченото в учебника да се разглежда и характерът на свлачищните процеси в рамките на града, които са сериозна пречка за строителството, и т. н.

Второ, чрез даване на повече по обем и научна дълбочина знания за изучаваните обекти и явления, които са характерни за родния край. Например учениците от София трябва да знаят повече за транспортно-подемното машиностроене, от Русе — за селскостопанското, тези от Толбухински окръг — за проблемите на зърнопроизводството, от Казанлъшко — за маслено-етеричните култури; учениците от района на Рила, Пирин — за ледниковите форми, от Черноморието — за бреговите форми и пр.

Трето, когато формирането на някои общи понятия става на примера на обекти и явления в родния край. Особено големи възможности за това има при изучаването на геоморфоложките форми, при някои понятия в курсовете по икономическа география — коопериране на производството, комбиниране и др. Съдържанието на последните най-добре се разкрива и усвоява на основата на схеми, показващи специализацията, кооперирането или комбинирането на производството на предприятия от родния край. Още по-добри резултати се получават при извършването на непосредствени наблюдения в съответните предприятия.

Съдържанието на урока по география се отличава от това в учебника и по неговото осъвременяване или актуализация. Тази необходимост е продиктувана от обстоятелството, че част от програмния материал бързо се изменя, а е невъзможно новостите да се отразят в учебника (той излиза около година след написването му). Затова учителят по география трябва да отразява по-важните от тях в съдържанието на уроците. Това се отнася главно до случаите на междуременно излизане на важни директивни документи (материали на партийни конгреси, постановления и др.), при настъпили съществени промени в политическия и икономическия живот и пр. Що се отнася до статистическия материал, не е необходимо той непрекъснато да се подменя. Цифрите имат помощно, ориентировъчно значение и се използват главно като средство за съпоставяне, за разкриване на тенденциите в развитието и т. н.

Разкриването на различията между съдържанието на урока и текста в учебника има не само теоретично, но и голямо практико-приложно значение. Не може да се приеме, че отговаря на основни-

те методически изисквания урок, в който на преден план не е изведено най-важното в образователно и възпитателно отношение; програмният материал не се обвързва със заобикалящата учениците географска действителност; знанията не се осъвременяват.

Интересен е и проблемът за структурата на урока. В миналото известният педагог Й. Хербарт я е разглеждал като постоянна и неизменна за всеки урок и всяка степен на обучение. Тази теза, отъждествяваща структурата на учебния процес със структурата на урока, още тогава е имала своите отрицатели в лицето на представителите на евристичното обучение, на свободното възпитание и др. Какво е положението в по-ново време? До неотдавна у нас и в други страни беше утвърдена шаблонната структура на комбинирания урок, която имаше много негативни последици за практиката на учебно-възпитателната работа. Тази структура беше подложена на рязка критика и опитът на липецките учители (Липецкият опит) от 60-те години доказа, че е необходимо и възможно нейното преодоляване. Това имаше обновително въздействие върху педагогическата теория и практика. Наскоро след това започна да се утвърждава нова, но пак шаблонна структура — на „липецкия“ урок. Тогава спадна интересът към нея и тя не можа да навлезе широко в нашето училище може би и поради новите идеи за проблемното обучение. Но и в този случай се лансираха идеи за твърда, шаблонна структура, вече на проблемния урок.

Оказва се, като че ли е неизбежно да се утвърждава шаблонна структура на урока и да се „разчупва“; теорията и практиката на обучението да се движат от една крайност към друга, без да може да се намери дидактическата мярка. Причината за това е извеждането на дидактическата структура на урока от едно единствено изходно положение, без да се отчита комплексът от обстоятелства, от които тя зависи и трябва да отразява по един или друг начин. Нашите разбирания за структурата на урока по география се основават на следните разсъждения:

Чрез урока се реализира учебният процес. Това е основание за извеждане на структурата на урока по география от тази на учебния процес, без те да се отъждествяват. Ето защо в структурата на всеки урок по география (за нови знания) намират отражение: възприемането на учебния материал, осмислянето и обобщаването на материала, затвърдяването и прилагането на придобитите знания и умения.

Необходимо е обаче да се отбележи още едно, изключително важно обстоятелство, а именно че структурата на урока се детерминира главно от основните дидактически задачи: разработване на новия учебен материал, затвърдяване и прилагане на знанията и уменията, проверка и оценка на придобитите знания и умения и др. Влияние оказват и някои други фактори, като спецификата на учебното съдържание, възрастовите особености на учениците и др.

Следователно урокът е не само реализация на учебния процес, но и на основните дидактически задачи. В структурата му намират отражение още спецификата на учебното съдържание, възрастовите особености на учениците и пр. Най-общата структура на урока по география (макроструктурата) трябва да има следните компоненти:

Начало на урока. Той може да започва по най-различен начин. Най-често с фронтална беседа (въпроси за въвеждане в географско мислене), но също и с поставяне на проблемен въпрос, самостоятелна задача, решаване на дидактически тест, работа с учебната тетрадка, атласа или с контурните карти и др.

Проверка и оценка на знанията и уменията. Този компонент обикновено е засебен в отделно звено в началото на урока, но често пъти се „разтваря“ в целия урок. Трябва да се осъществява с разнообразни методи: устна индивидуална и фронтална проверка, писмена и практическа.

Разработване на новия материал. Това е основното звено в урока по география и на него трябва да се отделя най-голямо място и най-много време от учебния час. Обхваща главно разбирането и осмислянето на новото учебно съдържание. В него има също елемент на проверка на изучения материал, на затвърдяване и прилагане на знанията и уменията. При изучаване на отделните курсове, раздели и теми се получават твърде големи различия в използваните методи на обучение. Така например при курсовете по икономическа география от нагледните методи преобладава работата с тематични карти и статистически материали; при раздела „Математическа география“ (VII клас) — чертежите; при геоморфологията най-голямо значение имат непосредствените наблюдения на обектите и явленията в тяхната естествена среда и т. н.

Затвърдяване на материала. В повечето случаи затвърдяването има дисперсен характер — присъствува във всички звена на урока. Понякога е засебено в самостоятелно звено, в края на урока. Осъществяването му се подпомага от въпросите и задачите към отделните методични единици в учебника.

Прилагането се осъществява също в хода на целия урок, засебено в самостоятелно звено, а понякога се задават домашни задачи с приложен характер. То се улеснява при наличието на подходящи задачи в учебника.

Затвърдяването и прилагането на придобитите знания и умения съставляват обикновено заключителната част на урока.

Така очертаната от нас структура на урока по география отразява съвкупността от всички компоненти, обединени със закономерни връзки и намиращи се в определено взаимодействие. Между отделните звена на системата няма резки граници. Те преливат едно в друго, а по целесъобразност могат и да се разменят местата им. Тя е изведена не от едно единствено, а от цял комплекс изходни положения, зависи от тях и ги отразява по съответен начин.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев, М. Дидактика. Народна просвета. С., 1981.
2. Баранский, Н. Н. Методика преподавания экономической географии. М., Учпедгиз, 1960.
3. Векилска, П. и В. Неделчева. Методика на обучението по география в V и VI клас. Народна просвета, С., 1966.
4. Герасимова, Т. П. и В. А. Коринская. Методы и формы организации обучения географии. Просвещение. М., 1964.
5. Даринский, А. В. Методика преподавания географии. Просвещение. М., 1975.
6. Ковалевская, М. К. Пути повышения эффективности урока. География в школе, 1980, 4.
7. Къосев, Н. и др. Методика на обучението по география на Българи. Народна просвета, С., 1964.
8. Кънчев, Д. За структурата на знанията в урока по география. Обучението по география, 1974, 6.
9. Лазаров, П. Организация и структура на урока по география. Народна просвета, С., 1969.
10. Лазаров, П. Някои съвременни изисквания към организацията и методиката на урока по география. Изв. БГД. Т. XI. (XXI), 1971.
11. Онищук, В. А. Урок в современной школе. Просвещение. М., 1981.
12. Панчешникова, Л. М. Урок географии: подходи к анализу и оценке. География в школе, 1980, 5.
13. Печевски, М. Методика на обучението по география. Наука и искусство. С., 1965.
14. Студенцов, Н. Н. Урок географии в школе. Учпедгиз. М., 1961.
15. *** Методика обучения географии в средней школе (под ред. А. Е. Бибиной и др.). Просвещение. М., 1975.
16. *** Методика обучения географии в средней школе (под ред. Л. М. Панчешниковой). Просвещение. М., 1983.

ON THE SUBJECT MATTER AND STRUCTURE
OF THE GEOGRAPHY LESSON*Dimitar Kanchev*

Summary

This article treats the modern methods and demands addressed to the subject matter on the geography lesson: scientific and educative purpose, approachability, polytechnical and nature-preserving purposes, emotionality, bringing to life integrative relations HIP. The main differences between a geography lesson performed by a teacher and a textbook lesson are stressed upon; they are manifested as follows: selection of the subject contents — giving advantage to the most important topics, including regional information — relating the curriculum contents with local geographical environment of the students, actualization of the educational contents. The structure of that geography lesson is well-grounded on the basis of not only one but a complex of initial proceedings: realization of the educational process and the main instructive aims, character of the curriculum contents, age peculiarities of the students.